

Szijártó M. István

A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁG
RENDI ORSZÁGGYŰLÉSE

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK
TÖRTÉNETE

Sorozatszerkesztők + BELLAVICS ISTVÁN,
KEDVES GYULA, PELYACH ISTVÁN

Szijártó M. István

A 18. SZÁZADI
MAGYARORSZÁG RENDI
ORSZÁGGYŰLÉSE

© Szerző, 2016
© Országgyűlés Hivatala, 2016

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó
előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

A kiadásért felel • SUCH GYÖRGY

Műszaki szerkesztő, tördelő • FODOR GÁBOR
Sorozatterv • KÖRNYEI ANIKÓ
Szöveggonдозó • FENYVES KATALIN
Korrektor • SZÉLL SZILVIA
Képszerkesztő • CSENGEL-PLANK IBOLYA

A könyv az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és
Közművelődési Igazgatósága szakmai programjai keretében készült.
Igazgató • BELLAVICS ISTVÁN
Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora • NÉMETH CSABA

A kötet szerkesztője • PELYACH ISTVÁN
Szakmai lektor • POÓR JÁNOS

A borítón II. Lipót magyar királlyá koronázása látható,
18. századi ismeretlen mester munkája
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető • GYÖRGY GÉZA vezérigazgató

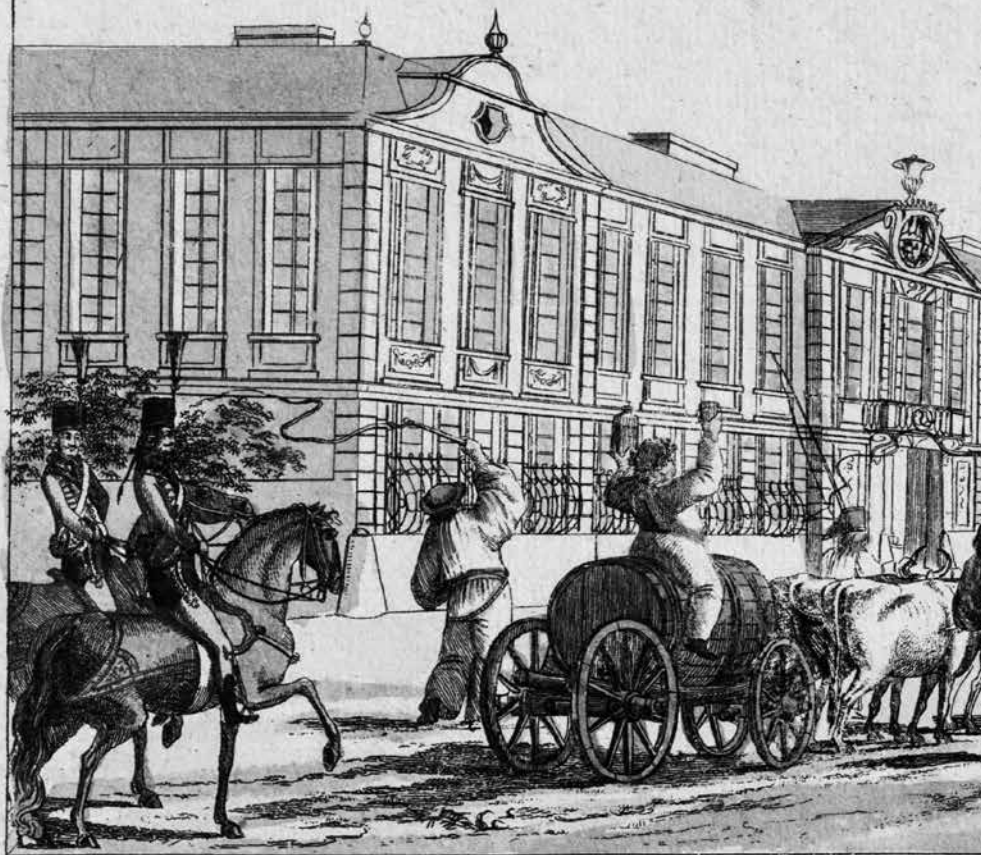

magyar
nyomdaipari
NYOMDA- ÉS PAPIRPARI SZÖVETSÉG

ISBN 978-615-5674-02-0
ISSN 2416-2094

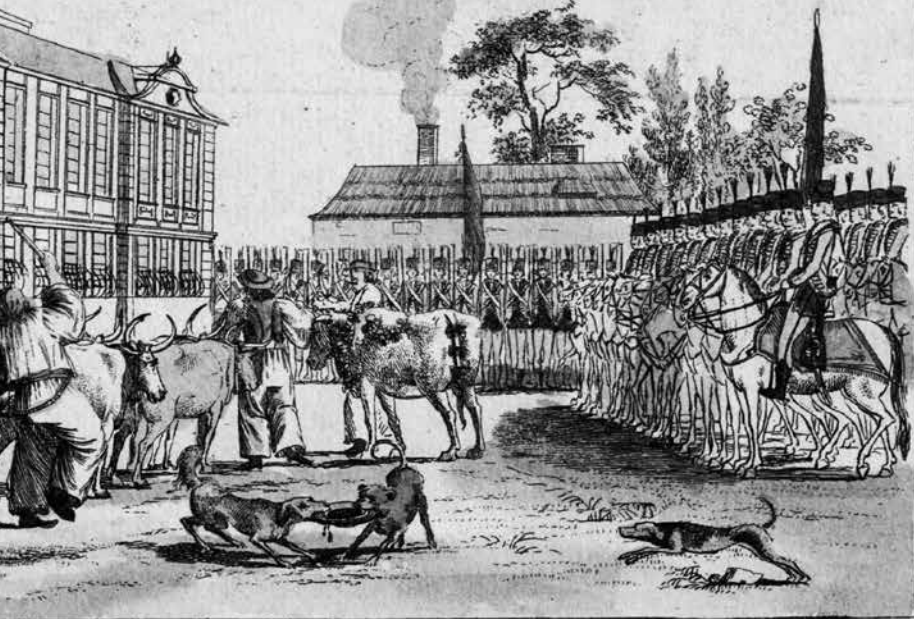
TARTALOM

I. A RENDI POLITIKA SZÍNPADÁN	[7]	+ [5]
I. 1. A rendek és a rendi dualizmus	[12]	
I. 2. A diéta lefolyása	[26]	
I. 3. Az ülések rendje és rendetlensége	[56]	
I. 4. Az ülések helye és ideje	[76]	
II. VITÁK ÉS KONFLIKTUSOK	[91]	
II. 1. A rendi konfesszionizmus kora	[96]	
II. 2. Adók és kiváltságok	[106]	
II. 3. Kormánypart és ellenzék a diétán	[124]	
III. A VÁLTOZÁS TENDENCIÁI	[151]	
III. 1. Karrierutak az országgyűlésen	[154]	
III. 2. Ceremóniák és diskurzusok	[201]	
III. 3. A rendiség átstrukturálódása	[242]	
IV. KONTEXTUSOK	[271]	
IV. 1. A vármegye és a vármegyei nemesség a 18. századi Magyarországon	[276]	
IV. 2. A 18. századi országgyűlés a történetírásban	[293]	
IV. 3. Rendiség és nemesség Európában és Magyarországon	[298]	
IV. 4. Következtetések	[302]	
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	[307]	
NÉVMUTATÓ	[325]	

I. A RENDI POLITIKA SZÍNPADÁN

*Egy jele azon repeső indulatnak, melyet meztelott
Királyi lett koronázásának emlékez etére tartott öröm-ünnep*

Vermes Szabolcs Vármegye, Felséges II^{de} Leopold Magyar
in, Nagy Kálloban Juvátson havának 5th napján 1700th esz.

Hadi és más nevezetes Forténcok IVth Szak. Iev.

A 18. század elején a prímás, Keresztély Ágost szász-zeitzi herceg, esztergomi érsek a még 1741-ben is keringő szóbeszéd szerint „az ország sérelmeit olyan őszinte felindulással hallgatta, mintha akár magának Attilának lett volna kétségtelen sarja.”¹ Pedig születésére nézve német volt, és csak felnőtt fejjel került Magyarországra: 30 esztendősen lett győri püspök. Magyar érzelmeit igazolja az a levél is, amelyet gróf Bercsényi Miklós írt 1708. február 4-én II. Rákóczi Ferencnek. Ez kiemeli a prímásnak a békítő szándékú labancok közt az országgyűlés összehívásában játszott szerepét: „Mert az új érseknek rettenetes híre kezd lenni, és mind az gyűlést s mind Stahremberg változását neki tulajdonítják; hogy az békességről szólva mondotta Stahremberg: ne bízzék ahhoz, mígnem ausrotten [ki nem irtják] a magyart – azon felpattant, s azt mondta, vagy nem él, vagy soha tovább Stahremberg nem commandiroz [parancsol]; és csak imprimálta [nyomta, bizonygatta] magának: megcsinálja a békességet.”² Keresztély Ágost esztergomi érsek érzelmei a magyar rendiség különösen erős integráló erejét mutatják. Ahhoz, hogy a magyar országgyűlés 18. századi történetét értelmezni tudjunk, először is azt a politikai keretet kell megismernünk, amelyet ez a kései rendiség jelentett.* Ezt követően sor kerülhet a rendi dualizmus szokásjogi rendszerének mint díszletnek a felvázolására, majd belépünk a diéta üléstermébe, vagyis a politika színpadára, és megismerkedünk a szereplőkkel, az országgyűlések lefolyásával, valamint a diéta mindennapjaival.

* Jelen munka csak az országgyűlés 1708 és 1792 közötti történetét vizsgálja, így nem tér ki sem a Rákóczi-szabadságharc országos gyűléseire, sem a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korszakára. Ezekről lásd Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc országos gyűlései*. In: Dobszay Tamás – Forgó András – ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Ráczy György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2014., illetve Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12*. Budapest, 2003.

I. 1. A RENDEK ÉS A RENDI DUALIZMUS

Rendiség és országgyűlés

Egy ország népességének rendekre történő tagolása a középkorban az ország alkotmányán, azaz jogi berendezkedésén alapult. A rendekhez való tartozás alapja az uralom volt: az számított ide, aki birtokolt egy házat (várat, várost), amelyet környékével együtt meg tudott védeni, s magát így rendi társai körében velük egyenrangúként el tudta ismertetni, ugyanakkor nem állt a tartományfejedelem különös védelme alatt, hiszen akkor annak szűkebb befolyási körébe tartozott volna. Ezen uralomnak folyománya volt az elsőfokú bírói hatóság. Az ilyen uradalmak birtokosai és megszerzői bekerültek a rendek közé, majd egy ponton az egész szerkezet megkövesedett. A rendek tehát alapvetően nem privilegizált csoportok voltak, amelyek – szemben a kevésbé szerencsésekkel – gazdasági erejüknél vagy társadalmi állásuknál fogva jogot formáltak az ország képviselőit: ebben a társadalmi berendezkedésben az uralom volt a meghatározó, és az uralmi struktúrában elfoglalt hely révén tartozhatott valaki a rendekhez.* A 18. századi magyar rendek politikai szerepének vizsgálatakor ebből a középkorra vonatkozó koncepcióból érdemes kiindulni.

Magyarország rendjeinek jogait intézményesen a diéta** jelenítette meg, amelyet „a király és az ország feloldhatatlan kötelékének” tekintettek.³ Itt folyt – reformkori kifejezéssel élve – a „viszonyos érintkezés”, a *tractatus diaetalis* az uralkodó és az ország rendjei között, akik vele szemben a nemzetet, másképpen az országot (*regnum*) alkották.*** Ahogy az

* Az uralom Max Weber értelmezésében a hatalomgyakorlás konkrét esete egy adott közegben, vagyis annak az esélye, hogy bizonyos emberek egy adott parancsot végrehajtanak-e. Az uralom kora újkori problematikájához és friss szakirodalmához lásd: Carl, Horst: *Herrschaft*. In: *Enzyklopädie der Neuzeit*. Band 5. Stuttgart, 2007. 399–416.

** Magyarország rendi országgyűlésének Hajnóczy József 33 különböző elnevezését sorolja fel a 11–18. századból. A 18. században a leggyakrabban a *diaeta*, *regni comitia*, *diaeta regni* terminusokat használták.

*** Az „ország” (*regnum*) e szűkebb értelme, melyben az a rendekkel azonos, akkor jött létre, amikor a rendek az uralkodóval tárgyaltak és alkudoztak. Király és nemzet külön jogalannyá válására és egymással való szerződésére Magyarországon először 1439-ben van példa, majd I. Ulászló megválasztásától kezdve ez a választási *capitulatio*k formájában vált rendszeressé.

1790–1791-i diéta alsótáblája megkövetelte: „az egész egybe-gyűlt Ország Tekintetes, Nemes Hazának nevezetik”.⁴ „Megindulván az ország” – nevezte országnak Keresztesi József református lelkész is a teljes diétát, amikor arról számolt be, hogy ugyanez az országgyűlés testületileg templomba vonult.⁵ Ezzel a szóval jelölték ekkor Somogy jelentéstevő követei is a nádorválasztás után II. Lipót elé járuló diéta egészét. A kontinentális fejlődésben a rendek az országot nem képviselik, hanem alkotják.*

A 18. századi diétát tévedés lenne úgy tekinteni, mint az egyik montesquieu-i hatalmi ág, a törvényhozás szervét. Az uralkodó és a rendek politikai megegyezésének *decretumba* foglalását csak 1790 után tekintették törvényhozásnak, mégpedig Montesquieu közvetlen befolyása alatt. Jezerniczky Károly, az 1790–1791. évi országgyűlés egyik követe egy kijelentésében a diétát már törvényhozásként említi, ráadásul épp „a nemzet felsége” emlegetésével egy mondatban: „meg kell tenni a végső lépést, egyesíteni a törvényhozást, az úgy is a nemzet felsége alapján egészen a karoknál van”.⁶ De ez az átértelmezés sem változtat azon, hogy a 18. századi diéta a politikai folyamatok tükré és ezek egyik, de kiemelt fontosságú színtere. Hiszen itt „az ország közügyeinek a tárgyalása” zajlott, ahogy az 1647. évi 104. törvénycikk fogalmazott. A diéta nemhogy nem pusztán, de még csak nem is elsődlegesen törvényhozó szerv volt, hiszen egyfelől az országgyűlés végén kiadott törvény, a *decretum* törvénycikkei magukban általában nem állapítottak meg alapvető jogokat és köteleességeket, hanem inkább a már előzőleg is létező szokásra hivatkoztak, és azt rögzítették, másrészt végrehajtásuk távolról sem volt automatikus. A diéta vizsgálata viszont kiválóan alkalmas arra, hogy egyfelől az ország rendjei és az uralkodó, másfelől a politikai nemzet egyes szegmensei közötti erőviszonyok módosulását felmérjük.

Rendi dualizmus a 18. századi Magyarországon

A rendi dualizmus modellje szerint a politikai rendszer két pólusán a király és az ország rendjei álltak. Ellentétüket Anton Wenzel von Kaunitz herceg államkancellár 1761-ben lényegében úgy írta le, ahogyan ma zéró összegű játsszmákról beszélünk (ahol a játékosok csak egymás rovására juthatnak nyereséghez): „szerencsétlenségére [Magyarország] belső alkotmánya még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymással ellentétben áll”.⁷ A rendi dualizmus rendszerének is középkoriak a gyökerei: az uralkodónak veszély esetén joga volt a tanácsra és a – pénzbeli, valamint fegyveres – segítségre (*consilium et auxilium*).** Ebből nőtt ki a rendek és a fejedelem két, egymást kiegészítő jogszférája. A tanácsadás eredetileg nem joga, hanem kötelessége volt a rendeknek, hiszen ebből származott az a másik kötelességük, hogy segítséget is nyújtsanak tanácsuk megvalósításához. De míg ez a középkorban olyan rendszerbe ágyazódott be, ahol a jog egyaránt

* Magyarország a rendek a Szent Korona tagjainak (*commembra*) tekintették magukat.

** Egyébiránt ezekkel a vazallus tartozik hűbérurának. Ezeket ajánlotta a magyar rendek nevében a primás is Mária Teréziának, amikor a királynő megnyitotta az 1741. évi diétát.

1. térkép. Magyarország a 18. század második felében

kötötte a fejedelmet és a rendeket, a 18. századra már a rendek és az abszolút uralkodó álltak szemben egymással. Ekkor az uralkodó már azzal az igénnyel lépett fel, hogy az ország jogát maga szabja meg; az ő nézőpontjából váltak a rendek kiváltságos testületté, és kizárólag csak rendekről beszéltek, nem pedig országról, tartományról. Ahogy Ludwig von Zinzendorf gróf az Államtanácsban 1765-ben kifejtette: „a rendeket privilegizált *corps intermediaire*-nek [köztes (hatalmi) testületnek] lehet tekinteni a fejedelem és az alattvalók között, de semmi esetre sem az ország urainak”⁸ Magyarországon viszont még a 18. század végére sem sorvadt jelentéktelenné a rendek által birtokolt jogok szférája. Nem abszolút monarchia volt, ahol a király törvényeket hozhatott és adót vethetett ki, hanem rendi állam, amelyet rendi dualizmus jellemezett, ahol mindehhez a parlament, vagyis a rendi gyűlés hozzájárulására is szükség volt.

A 18. századi Magyarországon tehát a király és a rendek együtt gyakorolták a felségjogok összességét. Mindkét fél a szokásjog által meghatározott prerogatívákkal, előjogokkal bírt. A központi végrehajtó hatalomnak a korban gyorsan bővülő szférája az uralkodóé volt.* A kül- és hadügyet szinte megkötés nélkül intézhette a király, amint

* A felségjogok széles és jórészt definiálatlan körébe tartozott az ország kormányzásán túl a nemesi és egyéb kiváltságok adományozása, a püspökök kinevezése, az adó- és vámszedés, valamint a pénzverés, a hadsereg irányítása, a döntés háború és béke kérdésében, a vallásgyakorlás és az oktatás felügyelete és még sok minden más. A *reservata* ráadásul magában rejtette a Habsburg Birodalom többi tartományával fennálló egész kapcsolatrendszerét.

a gazdaság-, a művelődés- és az egyházpolitikát is. Ezzel szemben az ország rendjeivel együtt kellett működnie a törvényhozás, a közigazgatás és a bíraskodás területén. Az uralkodónak koronázáskor alkotmánybiztosító esküt kellett tennie, és egy ehhez hasonló tartalmú, de bővebb írásos hitlevelet kellett kiadnia. A diéta kizárólagos joga volt továbbá, hogy adót (illetve később a hadseregnek újoncokat) szavazzon meg. Az 1791. évi 12. törvénycikk nem először tett megkülönböztetést *reservata*, azaz a korlátozás nélkül gyakorolható felségjog és *communicata*, azaz a rendekkel együtt gyakorlandó jogkörök között, hisz e megkülönböztetés középkori alapokon már Werbőczy *Hármaskönyvében* is fellelhető. 1758 körül gróf Pálffy Miklós kérte Mária Teréziát a kettő szétválasztására. „Meghatározandó még, mit végezhet a Felség a maga jogánál fogva, és mit az országgyűlés és a megyék útján. Továbbá az, hogyan nyerjen az egész törvényes erőt.”⁹ A felek között azonban olyan éles volt az ellentét e téren, hogy a *reservata* és a *communicata* világos elhatárolására sohasem került végül sor.

Maga Mária Terézia is úgy látta, hogy a rendekkel közösen intézendő dolgok köre Magyarországon tágabb, mint birodalmában általában. 1748-ban a haugwitzai kormányzati reformot nem is próbálta meg itt bevezetni. Ahogy emlékiratában írja: „Egyedül Magyarországon nem tartottam célszerűnek bármilyen változtatás bevezetését, mert ott az országgyűlésen kívül valamit megkísérelni a törvények szerint nem tanácsos.”¹⁰ Az 1792. évi június 19-én tartott koronatanácson a kancellária javaslatát pártolva Sándor Lipót főherceg nádor úgy vélte: az, hogy a vármegyék küldjék fel évente a Helytartótanácsához ellenőrzés végett a jegyzőkönyvükbe foglalt úrbéri perek kivonatát, nem olyan tárgy, amely törvényt igényelne: azt királyi leirattal is el lehet rendelni. Felsőbüki Nagy József kancelláriai tanácsos viszont a gyakorlat ismerőjeként így válaszolt: „de ha nincs erről törvény, a vármegyék nem fogják vezetni és beküldeni ezeket a jegyzőkönyveket”.¹¹

Ugyanakkor az uralkodónak és a kormánynak a fennálló helyzetet néha nyíltan, de többnyire inkább csak hallgatólagosan elismerő álláspontja mellett létezett egy másik, tisztán „elméleti” aulikus álláspont is. Lakits György, az egyetem jogi karának dékánja, majd az egyetemi könyvtár igazgatója a 18. század végén és a 19. század elején írt, de kéziratban maradt államjogi munkája szerint a magyar király a rendekkel nem osztja meg a hatalmat, az uralkodói hatalomnak csak az állam alaptörvényei szabnak korlátokat – amelyek betartása alól viszont a rendkívüli körülmények és veszélyek felmentést adnak, így a király hatalma Magyarországon gyakorlatilag korlátlan. Ráadásul az országgyűlésre csak azon dolgok tartoznak e felfogás értelmében, amelyeket a törvény kifejezetten elé rendel, a törvényhozó hatalom pedig egyedül az uralkodót illeti meg. Lakits György magyar államjogi felfogása nem egyszerűen egy szobatudósé volt. 1795 nyaratól ő vezette be József főherceg nádort a magyar történelembe és jogba. Nézetei a legfelsőbb udvari körökben is hatottak. Kéziratban maradt munkájáról Anton Pfleger így nyilatkozott: „Felséged olyan művel rendelkezik, amelyet a királyi párt előnyösen használhat majd olyan esetekben, amikor az alkotmányról és a magyar király jogairól lesz szó.”¹² Végül azonban a politikai vitákban Bécs mégsem használta fel Lakits államjogi érveit, ami arra utal, hogy az uralkodó és a rendek közt ténylegesen érvényesülő

jogkör- és hatalommegosztást tulajdonképpen a király is elfogadta: nem próbálta azt jogi érvekkel a maga javára módosítani. Inkább a magyar rendek részéről érvényesültek törekvések jogköreik kiszélesítésére: például az 1751. évi diétának a vámok ügyében folytatott vitáiban. 1790-ben követelték a diéta automatikus összeülését, illetve – hogy sikeres példát is említsek – a hadkiegészítés az országgyűlésen elhatározandó kérdések körébe került.

A rendi dualizmus tehát egyfajta hatalommegosztást eredményezett még akkor is, ha a 18. században végig az uralkodó volt az erősebb fél. A diéta elsősorban az uralkodó és Magyarország rendjei közti megegyezés kimódolására szolgált.* A megegyezést a törvénytár csak felemás módon tükrözi, vagy néha még úgy sem: a 18. század közepén, amikor a nemesi kiváltságok védelme volt a rendek legfőbb gondja, az uralkodó pedig – ezek korlátozása mellett – a hadiadó mértékének emelését próbálta elérni,** éppenséggel azok voltak a legfontosabb dolgok, amelyek *nem* kerültek be a törvénytárba, a *Corpus Juris*ba.*** A pusztán tény, hogy végül minden diétán született *decretum*, a magyar rendek és az uralkodó kompromisszumkészségét fejezi ki: ez nem mindenhol volt így a kor Európájában.

A király és a rendek alkuja

Az ország rendjei már az 1559. évi 15. törvénycikkben világos kifejezését adták annak, hogy mi a diéta legfontosabb feladata. A több évre szóló adómegajánlást kizárva így fogalmaztak: „És Ő szent felsége hívei attól is tartanak, hogy azután, ha a hat, avagy az utoljára kért három esztendőbe beleegyeznek, azon egész idő alatt semmi közönséges országgyűlésük sem fog lenni, a melyen a szokásos segély megajánlason kívül a közös sérelmeiket és szükségleteiket kifejezésre juttathatnák, és azoknak a megkívántató orvos szeréről egymás között akarattal végezhetnének és határozhatnának.”¹³ A kora újkori diéta céljaként tehát elsősorban nem a törvényhozást jelölték meg, hanem az adómegajánlást és a sérelmek orvoslását, amelyek láthatóan ugyanazon alku tárgyai voltak – s így történt ez a kor rendi gyűléseiben másutt is. 1751-ben a rendek kifejtették, hogy a sérelmek és az adóemelés „természetesen összetartoznak”, így ezeket nem tárgyalhatja

* A kora újkori rendi gyűlések általában az uralkodó és a rendek konfrontációjának, illetve kooperációjának színhelyei voltak. Ez volt az oka például annak, hogy a Habsburg német-római császár örökös tartományai eredetileg nem is képviseltették magukat a Reichstagon.

** Ahol az uralkodó bevételeit tekintve függetleníteni tudta magát a rendektől, ott az országgyűlés beleszólását is korlátozni tudta, míg engedményeket ott kellett tennie, ahol rá volt szorulva a nemesi adómegajánlásra.

*** A 18. századi adómegajánlások, szemben a 16–17. századiakkal, nem kerültek be a törvénytárba. Érdekes indoklását adja ennek báró Koller [feltehetően Ferenc, a személynök] 1760-ból származó kéziratot alkotmányjogi összefoglalása: az adó „sohasem került be a törvények közé vagy az alkotmányba, nehogy állandónak tekintésék”. (Idézi: Dickson, P. G. M.: *Finance and Government under Maria Theresia, 1740–1780*. Oxford, 1987. 2. kötet, 255.)

külön két bizottság.¹⁴ Az 1563. évi 3. törvénycikk talán még egyértelműbben fogalmaz: „miután az országlakóknak közösleges országgyűlését évenként nem annyira az adó kirovása végett, mint a közös sérelmek fölfejtése és egyéb, az ország javára és nyugalomára tartozó ügyeknek a tárgyalása végett szokták kihirdetni és megtartani”. Ez a felfogás a 18. századra is jellemző volt. Az 1723. évi 7. törvénycikk az országgyűléseket „az orvoslandó sérelmek üdvös gyógyszerének” nevezi. Ugyanezzel a bevett fordulattal élt például a személynök az 1764–1765. évi diéta 26. ülésén. A kortárs történész és geográfus, Tomka Szászky János földrajztankönyvében egyetlen mondat szól a magyar országgyűlés működéséről, de ez is úgy kezdődik, hogy „a király az ország rendjeinek sérelmeire kegyesen válaszol”.¹⁵ Hogy az adómegajánlás a rendek fegyverének számított, az nemcsak az utólagos elemzés interpretációja. Az 1583. évi 1. törvénycikk 7. paragrafusára nyílt fenyegetés: „És azt Ő felségének nyíltan kijelentik, hogyha Ő felsége az ő régi szabadságukat teljesen vissza nem állítja: jövőre az adót semmiképpen meg nem ajánlhatják.”

Ám ez csupán az érem egyik oldala. A király nyilvánvalóan éppen az adómegajánlásban volt érdekelt, és ennek az időszaknak valamennyi diétája valóban ajánlott meg adót. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar iratai között található 1790-ből egy szöveget Izdenczy József államtanácsos elaborátumához, amely a négy kerület és a rendek hitlevéltervezetével foglalkozik, és a kancellária ekkor erősen a rendekéhez közelítő álláspontját kritizálja. A szöveget a magyar közjog latin fogalmait adja vissza németül – minden bizonnyal a tárgyban kevésbé járatos döntéshozók számára. Ez a rendi állásponttal szemben – hogy tudniillik a hadiadó megajánlása miatt legyenek évente országgyűlések – bosszúsan jegyzi meg: a rendek már négy hónapja összeültek, de a hadiadóról még egy szó sem esett. A 18. század elején a birodalmat irányító titkos konferencia egyik albizottsága volt az Erdély ügyében illetékes *ministerialis deputatio in rebus Transylvanicis*. Ennek 1715 és 1725 közötti jegyzőkönyveiből jól látszik, „hogy a konferencia számára az erdélyi országgyűlés csak azért volt fontos, hogy az adót megszavaztassa vele. Az adóösszeg megállapítása, beszédésének biztosítása elsőrendű helyet foglalt el a konferencia tárgyalásain.”*

A *tractatus diaetalis* egyértelműen alku volt. Amikor a királyi biztosok az adó megajánlása felől érdeklődtek 1728. július 13-án, azt a választ kapták, hogy a rendek ragaszkodnak ahhoz, hogy előbb a sérelmeket terjesszék fel. Augusztusban a várak karbantartására a jobbágyok által szolgáltatott ingyenmunka megváltása körül hamisítatlan alkufolyamat zajlott. 1741-ben Mária Terézia első válaszeleiratában elutasította a sérelmeket. A felháborodott rendek válasza erre az volt, hogy ha a királynő nem enged, hazamennek. Az alsótábla 1751-ben egyenesen úgy fogalmazott: „a sérelmeket és az adóösszeget elszakíthatatlan kötelék fűzi össze”. Ezzel tagadták meg a főrendek

* Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Soós István. Budapest, 2002. 186. Az erdélyi rendiség hagyományosan gyengébb volt a szűkebb értelemben vett magyarországinál. Itt jegyzem meg, hogy a 18. századi magyar diétával foglalkozva nem fogunk kitérni az erdélyi országgyűlések történetére.

azon kérését, hogy a munka gyorsítására két külön bizottságot küldjenek ki a királyi proposíciók és a *gravamenek* (sérelmek) megtárgyalására. 1728. július 17-én a főrendek sürgették, hogy a diéta gondoskodjon az adóról. Az alsótábla visszakérdezett: csak nem azt akarják ezzel elérni, hogy az adót külön tárgyalják? Ez olyan vádnak tűnt, hogy a főrendek szükségesnek érezték, hogy mentetegetőzzenek: nem akarják, hogy az adó ügye elszakíttassék a további sérelmektől, de a fő sérelmek összeállítása már részben véget is ért. 1764-ben a főrendek azt mondták, hogy csupán azért szavaztak először a kért adó ellen, mert azt rögtön megadni a szokás ellen való lett volna. Noha a konkrét esetben ennél nyilvánvalóan több is volt a felsőtábla szokatlan ellenzékieskedése mögött, a főrendek ezt az érvet legalább mentségképp alkalmasnak vélték. A *tractatus diaetalis* alkufolyamatában saját pozícióját ásta alá az a fél, amelyik azonnal megadta azt, amit partnere kért, hiszen ezzel annak kénye-kedvére bízta saját kívánságainak teljesítését.

Értelemszerűen nemcsak a rendek kezében volt fegyver ebben a harcban: amennyiben nem emelik az adót, nem várhatják a sérelmek kedvező rendezését – figyelmeztették a (kormánypárti) főrendek a(z) ellenzéki) rendeket 1728. július 21-én. Nem csak az adó és a sérelmek lehettek a diétai alku tárgyai. 1741 júliusában báró Grassalkovich Antal személynököt vádolták meg azzal, ő tehet arról, hogy Mária Terézia férjének társuralkodói kinevezéséhez a rendek egyes sérelmek kedvező elintézését szabták feltételül, „s ez által azt mintegy adásvevés tárgyává tették” – írta egy kortárs.¹⁶

A törvényhozás a király és az ország rendjei által közösen birtokolt jogszférához tartozott – legalábbis a rendi felfogás szerint. Ezt ugyan a 18. században aulikus oldalról kétségbe vonták (a már idézett Lakits-kézirat mellett legemlékezetesebben Kollár Ádám történész, udvari könyvtáros), de általában a kormányhú tényezők és az udvar is kénytelen volt elismerni, hogy a rendi felfogás híven tükrözi a fennálló erőviszonyok által alakított gyakorlatot. A *Hármaskönyv* szerint „a fejedelem nem alkothat rendelményeket saját elhatározásából és korlátlanul”, csak a nemzet beleegyezésével, illetve a nemzet határozataihoz is járulhat a fejedelem jóváhagyása.¹⁷ Az 1715. évi országgyűlésen a nyitrai püspök hangoztatta azt a véleményt, hogy a törvény csak akkor érvényes, ha a király és a nemzet megegyező akaratából hozzák. Pálffy Miklós későbbi kancellár az 1750-es években így fogalmazott: „A törvényhozást a Felség gyakorolja a rendekkel együtt az országgyűlésen”.¹⁸ Boronkay József, Somogy megye egyik követe az 1790–1791. évi diétán így fogalmazott végjelentésében: „meghoztuk [...] királyi fölségnek és az országnak kettős és egyenlő akarattyukkal el készítettett törvény cikkeleket”.¹⁹

A *decretum* megalkotásának jogát a király és az országnak a diétára összegyűlt rendjei közösen gyakorolták, s ez az elv a kora újkori Magyarországon teljes mértékben érvényesült.* Fontos különbség ez például Ausztriához képest, ahol a rendelet és a törvény között nem volt éles határ, míg a lengyel alkotmányfejlődéshez képest hasonlóság: a középkor vége óta a szejm, a parlament beleegyezése nélkül a király nem hozhatott törvényt. A legvilágosabb példaként az 1604. évi *decretum* hírhedt hamisított

* A király és a királyi tanács utoljára 1518 tavaszán hozott törvényt az országgyűlés nélkül.

22. törvénycikkének eltörlése és ennek indoklása szolgál: „miután ez az országgyűlésen kívül és az országalakók beleegyezése nélkül volt hozzáadva” – hogy a bécsi béke később törvénybe iktatott 1. *articulus*át idézzük.

Jean Bodin definíciója szerint azok az „abszolút uralkodók”, akik rendelkeznek a szuverenitással, amely „egy állam állandó és abszolút hatalma”. És mi a szuverenitás legfontosabb ismérve? „Elengedhetetlen, hogy törvényt írhasanak elő az alattvalóknak”, mert az ilyen uralkodónak az az „első ismertetőjegye, hogy törvényt szab általában és kinek-kinek egyénenként; de ez még nem elég, hozzá kell tennünk: a nála nagyobb vagy hozzá hasonló, vagy kisebb hozzájárulása nélkül”.²⁰ E mércével mérve világos, hogy a 18. században a magyar király nem rendelkezett abszolút hatalommal. Ami pedig az 1765 és az 1790 közt hozott rendeleteket illeti, amelyekkel Mária Terézia és II. József olyan döntő fontosságú reformokat léptetett életbe, mint az úrbérrendezés vagy a vallásgyakorlás szabadsága, ezekből később csak azok maradtak érvényben, amelyeket azután a diétán törvénybe is iktattak. Egy kézirat a Nápolyi Királyság vezetői számára írja le a Habsburg Monarchia alkotmányát és II. József uralmát, s közvetlenül ennek halála után készült. Noha ebben az áll, hogy az uralkodónak minden tartományban abszolút hatalma van (ez azonban nem despotikus, hiszen meghallgatja tanácsadóit, tekintetbe vesz bizonyos formaságokat, és tiszteli a kiváltságokat), a kézirat elismeri, hogy Magyarországon az uralkodói hatalmat az alkotmány korlátozza, s Magyarországot „az országgyűlés és öfélése által hozott törvényekkel összhangban” kell kormányozni.²¹ Csehországban és Morvaországban 1627-től, illetve 1628-tól a törvényhozás joga az uralkodót illette meg. A gyakorlatban ez érvényesült a többi úgynevezett örökös tartományban is. (Még akkor is, ha valójában az uralkodó a törvény meghozatala előtt konzultációra hívta a rendeket, mert döntése végrehajtásához szüksége volt beleegyezésükre és későbbi közreműködésükre.)

Törvény és szokás

Miként a diéta 1708-ban, később Deák Ferenc is úgy vélte (az 1791. évi 12. törvénycikkre hivatkozva), hogy a törvényhozás joga csak az országgyűlésen volt gyakorolható. Ennek a gyakorlatnak a régisége mellett a *Hármaskönyv* II. részének 3. címét és az 1604. évi *decretum*hoz toldott *articulus* botránját hozta fel. Ez a rendi alkotmány szokásjogi mivolta mellett szól: ha ez az alapelv 1791-et megelőzően törvényi alapon nyugodott volna, úgy azt Deák Ferenc minden bizonnyal ismerte és idézte volna. Ugyanez volt a helyzet az adómegajánlás rendi alapjogával: noha támaszkodott törvényekre, nem ezeken nyugodott, hanem a szokáson, amelyet az *articulus*ok csak felidéztek. Néha még maguk a politika szereplői sem voltak tökéletesen tisztában azzal, mikor támaszkodhatott a szokás az ország rendjei és az uralkodó által egyszer már közösen elfogadott törvényre. 1764-ben a felsőtábla annak a nézetének adott hangot az alsótáblával folytatott vitájában, hogy „az adóról a törvény szerint is országgyűlésről országgyűlésre kell

egyezkedniök a királlyal”.²² Noha nyilvánvalóan ez volt a gyakorlat 1722-től fogva, olyan törvény konkrétan nincs a *Corpus Juris*ban, amely azt rendelné el, hogy az adókat az egyik országgyűlésről a másikig ajánlják meg, és hogy minden diétának foglalkoznia kell ezzel a kérdéssel. De nem is ez volt a döntő. A valódi jogalap az élő szokás volt, s az avitt *articulus*okra történő hivatkozások csupán a kor megkívánta sallangokat jelentették. Ha viszont az országgyűlési alkuban részt vevő egyik félnek nem sikerült kellő politikai erőt felmutatnia, a szokás elavult, akárhány *decretum* állt is mögötte. Kollár Ádám 1764-ben középkori gyakorlatra hivatkozva állította, hogy az uralkodó az ország rendjeinek megkérdése nélkül is hozhat törvényeket. Ebben az esetben sem csupán *articulus*okat ütköztettek az élő szokással, hanem az ezekre hivatkozó politikai erők mérettek össze. Hasonlóképpen azt is az aktuális erőviszonyok döntötték el, hogy vajon követendő szokásnak minősíthető-e egyetlen precedens.

Az egész politikai rendszerre igaz, hogy a szokáson nyugodott. 1790-ben a rendek a „régis szokás”-ról úgy vélték, hogy azt „írott törvény gyanánt lehet tartani”.²³ De ennél is többről van szó. A *Tripartitum* kimondja, hogy a szokás lerontja az ellenkező értelmű korábbi törvényt, Péter László pedig rámutat, hogy a jogrendszer domináns jogforrása a szokás volt, a *consuetudo regni* a törvényeknél is nagyobb vitalitást mutatott.

A *tractatus diaetalis* keretében kompromisszum jött létre, amely tükrözte a Magyarország rendjei és uralkodója közt fennálló aktuális erőviszonyokat. Az uralkodó törekvéseit elsősorban előterjesztései tükrözték, és e törvénykezdeményezési jogát hatáson ellenpontozta az ország rendjeinek jogosítványa sérelmeik és „kívánataik” (*gravamina et postulata*) előterjesztésére. Ami a 18. századi magyar politikával kapcsolatban figyelmet érdemel, nem az, hogy az uralkodó erősebb volt, mint az ország rendjei, hanem hogy a magyar rendek hatalma ennyire szívósan tovább élt. Igaz, hogy a 18. század első felében nem hívták őket össze háromévente, de ez az *ancien régime* Európájában messze nem volt kivételes. Kiemelésre éppen az méltó, hogy Magyarország esetében a Habsburgok szükségesnek érezték, hogy ehhez az úgynevezett alkotmányos kormányzáshoz 5, 10 vagy 25 év megszakítás után is visszatérjenek. Mindez nyilvánvaló kontrasztban állt birodalmuk többi országa és tartománya gyakorlatával.

Magyarország rendjei

A diétán tehát Magyarország rendjei jelentek meg. Az 1608. évi koronázás utáni I. törvénycikk szerint „Magyarországnak a karait és rendeit négyféle állapotú ország-lakók alkotják, úgymint: a főpapok (*praelati*), a bárók vagy mágnások (*barones seu magnates*), a nemesek (*nobiles*) és a szabadvárosok (*liberae civitates*)”. Tomka Szászky János földrajztankönyve 1750-ben az ország rendjeit a következő módon adta meg: az első az egyházi rend, amelybe az érsekek, a püspökök, az apátok, a prépostok és a kanonokok tartoznak. Aztán következnek a mágnások, azaz az ország bárói és a címzetes arisztokrácia. A harmadik a lovagi rend, amely birtokos és armalista nemesekre

oszlak, a negyedik pedig a szabad királyi (tárnoki és személynöki) városok rendje. Ha a régió más országaira vetünk egy pillantást, azt láthatjuk, hogy a délnémet térség tartományaiban a prelátusok, az arisztokrácia (*Herren*), a lovagok és a fegyverhordozók (*Ritter und Knechte*), illetve a városok (*Städten und Märkte*) alkották a rendeket. A cseh rendek közül a huszita időszaktól a fehérhegyi csatát követő újrendezésig hiányzott a katolikus klérus, de ez csak a szűk értelemben vett Csehországra igaz, Szent Vencel koronájának többi országára már nem.

Magyarországon némileg vitatott volt, hogy az első rend alatt a teljes klérus, vagy pedig csak a prelátusok értendők, és hogy pontosan kik is tartoznak ez utóbbi kategóriába. Mint láttuk, az egységes nemesség ideológiájával szemben korszakunk egyértelműen megkülönböztette a köznemességtől az arisztokráciát, mégpedig másik rendként. Végül a „rendek” terminus alatt sem mindig pontosan ugyanazt értették, illetve beszéltek még „karok és rendek”-ről is. A továbbiakban a 18. század végi gyakorlatot követve az „az ország rendjei” és „a királyság rendjei” elnevezést fogom alkalmazni az összes rend együttesére, esetleg „magyar rendek”-nek nevezem őket. „Rendek”-nek csak az alsótáblát, illetve ennek tagjait fogom nevezni, a felsőtábla tagjait pedig főrendeknek. (A latin nyelvű forrásokban az előbbiekre általában a „*status*”, az utóbbiakra pedig a „*proceres*” terminust alkalmazzák.) A felsőtáblát (*tabula superior*) a források legtöbbször a főrendek nagyméltóságú táblájának (*excelsa tabula procerum*) emlegetik, az alsótábla (*tabula inferior*) még elterjedtebb megnevezése pedig „a rendek tekintetes táblája” (*inclyta tabula statuum*) volt. Ettől annyiban térek csak el, hogy ha az uralkodó és a rendek viszonyáról van szó, akkor (mint eddig is) ez utóbbiak alatt Magyarország rendjeit, azaz a főrendeket is értem.

Az 1608. évi koronázás utáni 1. törvénycikk rögzítette a diéta 16. század folyamán kialakult kéttáblás szervezeti rendjét a személyesen megjelentekkel a felső-, a képviselőkkel pedig az alsótáblán. Nem volt ekkor új ez a gyakorlat, hiszen – miként az *articulus* saját magáról mondja – a visszaélések kiküszöbölésére született, és a diétai tárgyalást a „régí gyakorlat” szerint rendeli el. Rögzíti, hogy a királynak kit kell meghívnia az országgyűlésre, és kimondja, hogy mást nem is szabad.* A törvénycikk tehát – szemben például az erdélyi fejlődéssel – kodifikálta a diétának a 16. század végére kialakult rendjét, ezáltal korlátozva az uralkodónak a regális (királyi meghívólevél) kiküldésére vonatkozó jogait. Ez tükröződik abban a tényben is, hogy a paragrafusok többnyire a vitás kérdések rendezésével foglalkoztak, így a vármegyék követek általi képviselete ki sem mondatott. Rájuk csupán abban az összefüggésben történt utalás, hogy a távollévők követei utánuk és a káptalanok után kapjanak helyet. 1608 után

* Ettől fogva a király csak a rendekkel összhangban, vagyis törvénnyel, új *articulussal* változtathatott az 1608. évben megszabott renden. Például törvénnyé emelte a rendek következő kívánságát az 1625. évi 61. törvénycikkben: „Végezetül a karok és a rendek bizonyos figyelemreméltó tekintetből egyértelemmel elhatározzák, hogy a mindenkori zágrábi prépostot mostantól kezdve jövődre különös királyi levéllel az országgyűlésre mindenkor meghívják, a kinek a mágnások között helye és szavazata legyen.”

többször is bővítették az ország rendjeinek ekképpen behatárolt körét, de a diéta akkor meghatározott struktúrája fennállásának végéig, 1848-ig alapvetően változatlan maradt.

Az egyes diéták résztvevőinek létszáma időben hullámzást mutat, de kétségtelen a növekedés a 17. század végétől a 18. század végéig (1681-ben 272 fő, 1741-ben 547 fő, 1751-ben 417 fő és 1792-ben 563 fő). Korszakunk végére lényegesen kisebb volt a diétánál a lengyel szejm szenátoraival, akiknek száma 1569 óta 139 volt, és a „követek háza” körülbelül 170 tagjával – igaz, itt nem csak a követeknek volt joguk felszólalni.

A felsőtábla

A felsőtábla és az egész diéta elnöke a nádor (*palatinus*) volt, tisztje szerint közbenjáró a király és a nemzet között. Élethossziglan választotta az országgyűlés az uralkodó által állított négy jelöltből, akik közül kettőnek katolikusnak, kettőnek pedig protestánsnak kellett lennie. A 18. századra hajdani méltóságának csak az árnyéka maradt meg, de még így is ő volt az első a király tisztviselői közt a Helytartótanács és a Hétszemélyes Tábla elnökeként.

Ha a nádori hivatalt szűkebb szempontunkból vizsgáljuk, az országgyűlési tárgyalások egyik legfőbb irányítójaként játszott szerepét érdemes összevetnünk német kollégájának feladat- és hatáskörével. A Reichstag elnöke (*Director*) a birodalmi kancellár, a mainzi érsek volt, aki 1663 után a Regensburgban szünet nélkül ülésező birodalmi gyűlés időszakában képviselője (*Mainzer Direktorialgesandte*) által látta el ezt a feladatot. (A különbség tehát az, hogy a nádor a csak periodikusan ülésező diétákon személyesen elnökölt, amikor pedig ezt nem tudta megtenni, a feladat egy másik országos főméltóságra szállt, nem pedig egy a nádor által megbízott személyre.) A mainzi érsek a császárral együtt hívta össze a Reichstagot (amit a nádorról nem mondhatunk el), s a résztvevők neki mutatták be megbízólevelüket. A Reichstag elnöke kezén ugyanúgy átment minden irat, ahogyan a nádorén is. Sok esetben a magyar király személyesen neki címezte a leiratot, nem pedig a diéta egészének. A mainzi érsektől mint a diéta elnökétől semlegességet vártak el, ezért igyekezett távolságot tartani a császártól és politikájától.²⁴ A nádorok ugyanazt a közvetítő szerepet kellett volna ellátnia, mint német kollégájának, ha ezt másképpen is tette: az uralkodó irányában a diétát képviselte, annak ülésén pedig az ő politikájának legfőbb képviselője, „pártja” vezetője volt. Mindazonáltal a diéta súlypontjának az alsótáblára való tolodásával e szerepe erősen mérséklődött, és rovására ugyanebben a funkcióban a személynök került előtérbe.

A felsőtáblán némi leegyszerűsítéssel fogalmazva a főpapok és a főurak vettek részt. Ami a főpapokat illeti, az 1608. évi koronázás utáni 1. törvénycikk a felsőtábla tagjainak meghatározásakor egyszerűen püspökökről beszél.* A megválasztott, de még fel nem szentelt püspökök (*episcopi electi*), illetve a címzetes püspökök (*episcopi titulares*) diétai

* Ez először csak a római katolikus püspököket és érsekeket takarta, majd az 1790–1791-i és 1792. évi diétán már két görög katolikus püspök is megjelent, végül az 1792. évi 10. törvénycikk rendelkezett a nem egyesült görög szertartású (ortodox) püspökök országgyűlési helyéről is.

részvételi és szavazati jogát ez a törvénycikk nem mondja ki, ez csak a tételes törvényt felülíró, törvényrontó szokásban gyökerezik. A 18. századi országgyűléseken a felsőháza munkájában a főpapok közül az érsekeken és a püspökökön kívül még a pannonhalmi főapát, a zágrábi nagyprépost, a premontrei helynök és a pálos generális vett részt.

A diéta felsőházában foglaltak helyet a világi főrendek is: mind a valamilyen méltóságot betöltők, mind az aktuálisan hivatalt nem viselők. Az ország bárói (*barones regni*) vagy zászlósurai közé tartoztak az országos főméltóságok (a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester), az udvari főméltóságok (a királyi főpohárnokmester, a főétekgogó-mester, a főlovászmester, a főkamarás, a főajtónálló-mester és a főudvarmester), illetve a pozsonyi gróf. A két koronaőr és a főispánok is közel állnak hozzájuk mint olyan méltóság-, illetve hivatalviselők, akik ha nem is az ország bárói, de a *barones*, nem pedig a *magnates* kategóriájába illenek. A zászlósuraik közé került végül az 1765. évi 6. törvénycikk révén a magyar nemesi testőrség kapitánya is. 1608-ban ugyancsak felsőházi helyet kaptak a köznemes királyi tanácsosok, de ilyenekkel a 18. századi országgyűléseken már nem lehet találkozni.

A 18. században a felsőházában döntően arisztokraták foglaltak helyet. Jóllehet ebben az időszakban a főpapság, különösen a megyéspüspökök és érsekek csoportja társadalmi tekintetben a korábbiaknál jóval egyöntetűbbé vált, így oda az arisztokrácia köreiben kívülről bejutni sokkal nehezebb lett,* a főpapok jelentős része mégis köznemes, sőt részben nem nemes származású volt. 1792-ben a felsőházában helyet foglaló 30 főpap közül kilenc, azaz közel egyharmad nem volt arisztokrata. Köznemes világi főrenddel viszont csak elvétve találkozhatunk.

Az 1608. évi koronázás utáni 1. törvénycikk a mágnásoknak a felsőházában adott helyet és szavazati jogot anélkül, hogy pontosan megmondta volna, hogy kik is ők. (Ezt addigra a szokásnak kellett egyértelműen tisztáznia, azt tudniillik, hogy a tituláris arisztokrácia nem hivatalviselő tagjai tartoztak ebbe a kategóriába: „*magnates de familiis extra officio*”, ahogy Kolinovics Gábor 1741-ben fogalmazott,²⁵ vagy „a többi főrendek,” ahogy az 1792. évi országgyűlési napló a mágnásokat leírta.)²⁶ Elvileg csak a nagykorú (21 éven felüli) mágnások jelenhettek meg a diétán, ők kaptak ugyanis regális, de valószínűleg fiatalabbak is feltűnhettek tapasztalatszerzési célból. Prileszky Pál, az 1722–1723. évi diéta követe naplójában a főurak névsorának megadásakor megjegyezte, hogy még néhány fiatalabb mágnás is megjelent a szüleivel. Károlyi Sándor 17 éves fiát, Ferencet iskola helyett a pozsonyi diétára vitte 1722-ben, de a fiatal gróf csak ez év nyarát töltötte ott. A mágnások jelentős része nem vett részt a teljes diétán.

A főpapok és a *barones et magnates* mellett a dalmát-, horvát- és szlavónországi** köve-tek egyike is a felsőházában ült, ahol számára az 1625. évi 61. törvénycikk biztosított helyet.

* Annak ellenére volt ez így, hogy a 17. század végén a magyar főpapság társadalmi tekintetben még mindig sokkal nyitottabbnak mutatkozott az osztrák örökös tartományok, a Német-római Birodalom vagy Lengyelország főpapságánál.

** A 18. században ez a sorrend volt a legelterjedtebb az úgynevezett „kapcsolt részekről” szólva. A későbbiekben néha magam is élni fogok viszont azzal az elterjedt leegyszerűsítő szóhasználatlal,